

Vierde Landelijke Ijsvogeldag Tilburg

11 februari 2023 Natuurmuseum Brabant

PROGRAMMA	
4e Landelijke IJsvogeldag, 11 februari 2023 in Tilburg	
10:15 - 11:00	Inloop met koffie/thee in Natuurmuseum Brabant
11.00 - 11:15	Welkom en opening in de Theaterzaal <i>Jelle Harder, coördinator Landelijke IJsvogeldag</i> <i>Fien Oost, Brabants Landschap, Coördinator Soortenbescherming (dagvoorzitter)</i>
11:15 - 11:45	Ecologie en verplaatsingspatroon van de IJsvogel Kort overzicht en interessante resultaten van het onderzoek <i>Henk Moller Pillot en Frans van Erve, natuuronderzoekers en auteurs boek 'Ecologie en verplaatsingspatroon van de IJsvogel'</i> (verkrijgbaar in de zaal)
11:45 - 12:15	De Biesbosch, hotspot voor IJsvogels Aantalsontwikkeling, verspreiding en habitat <i>Sander Terlouw, Natuur- en Vogelwacht Biesbosch en medeauteur Avifauna van de Biesbosch.</i>
❖ 12:15 - 12:30	Klimaataanpassing bij IJsvogels, van 2 naar 3 broedsels? <i>Jelle Harder, coördinator IJsvogelwerkgroep Gooi en Vechtstreek</i>
12:30 - 13:30	Verloting Lunch (zelf meenemen), koffie, thee is gratis. Lunchen in de IJsvogelzaal
13:30 - 14:00	De vroegst bekende vogelaar van Brabant Jeroen Bosch en zijn fascinatie voor mooie vogels, uitkomend bij de IJsvogel! <i>Thijs Caspers, tot voor kort redacteur natuurmagazine 'Brabants Landschap'</i>
14:00 – 14:30	Het gebruik van Nestkaarten voor IJsvogelonderzoek <i>Bernice Goffin, Sovon meetnetcoördinator</i>
❖ 14:30 - 14:45	Aanleg IJsvogelbroedwand, hoe pak je dat aan? <i>Jelle Harder, coördinator IJsvogelwerkgroep Gooi en Vechtstreek</i>
14:45 - 15:15	Theepauze
❖ 15:15 - 15:35	Bij een IJsvogelwand op Landgoed Trompenburgh <i>Jos Ketelaar, Natuur- en tuinfotografie</i>
15:35 - 15:45	Afsluiting van de dag <i>Fien Oost, Brabants Landschap, Coördinator Soortenbescherming (dagvoorzitter)</i> <i>Jelle Harder, coördinator Landelijke IJsvogeldag</i>
❖ <i>Flitspresentatie</i> Organisatie: Jelle Harder i.s.m. Brabants Landschap (Fien Oost, Linda de Haas), Corné van Oosterhout	

Vierde Landelijke IJsvogeldag te Tilburg Zaterdag 11 februari 2023 in Natuurmuseum Brabant

Organisatie: Jelle Harder (IJsvogelwerkgroep Gooi en Vechtstreek),
i.s.m. Brabants Landschap (Fien Oost, Linda de Haas) , Corné van Oosterhout.

Hoofdorganisator: Jelle Harder, jelleharder@hetnet.nl / 06-33318985).

Vrijwilligers: Fien Oost, Linda de Haas, Anja Schuitema en Jelle Harder,
Fred van Duin (techniek), Bert van den Broek (fotograaf, alle zaalfoto's van sprekers en deelnemers).

Verslag Jelle Harder: Dit verslag is opgebouwd uit tekstbijdragen van de sprekers aangevuld met informatie uit hun powerpoints en notities van Jelle Harder tijdens de presentaties.

Illustraties bij de teksten: Uit powerpoints van de sprekers.

Verslagen eerdere Landelijke IJsvogeldagen: <https://www.ijsvogels.nl/ijsvogeldagen/>

Sponsoring en ondersteuning: Vogelbescherming Nederland (hoofdsponsor), Brabants landschap, Sovon Vogelonderzoek Nederland, Natuurmuseum Brabant, Nationale Postcode Loterij, IJsvogelwerkgroep Gooi en Vechtstreek.

1. Inleiding

De belangstelling voor alweer de vierde Landelijke IJsvogeldag op 11-2-2023 was ook dit jaar weer groot. Al ruim voor de aanvang druppelden de deelnemers in Tilburg het prachtige Natuurmuseum Brabant binnen. Uiteindelijk zouden dat er 70 zijn. De toegang voor de dag was zo als gebruikelijk weer gratis.

De organisatie van de landelijke dag begon al vroeg in 2022 en vanaf juli werd duidelijk dat Fien Oost van het Brabants Landschap de medewerking kon toezeggen. In korte tijd regelde Fien de zaal in het Brabants museum. Dat was een belangrijke stap als start voor de verdere organisatie die daarna volgens het draaiboek werd uitgevoerd tot op de dag zelf.

Voor de deelnemers was het nieuw dat de aanmelding nu via het invullen van een format verliep, wat voor de organisatie veel tijd bespaarde.

Zoals inmiddels steeds bekender is geworden heeft de uitvoering van de Landelijke IJsvogeldag een soort 'zwervend bestaan'. Alle keren was de locatie in een andere plaats en andere provincie. Het grote voordeel hiervan is dat steeds meer mensen in alle delen van ons land kennis kunnen maken met de landelijke dag en daarmee informatie krijgen over het leven van IJsvogels. Ook in 2023 bleek dat weer een goede gedachte. Van de 70 aanwezigen kwamen er namelijk 31 uit Noord-Brabant. Voor de organisatie betekent het jaarlijks wisselen van locatie een wat grotere inspanning maar de voordelen wegen daar zeer goed tegenop!

Locatie		man	vrouw	totaal	% vrouw
2019	Hilversum	51	11	62	18
2020	Velp	46	16	62	26
2022	Denekamp	49	16	65	25
2023	Tilburg	42	28	70	40

Tabel 1. Verdeling mannen en vrouwen over vier Landelijke IJsvogeldagen.

In 2021 was er geen landelijke dag vanwege de Corona. Als gevolg van de Coronaperiode bleken steeds meer mensen, noodgedwongen, de natuur in eigen land te ontdekken. Bij dat ontdekken zagen die mensen de aanwezigheid en de waarde van onze eigen planten en dieren. De belangstelling voor de natuur was duidelijk toegenomen. Door deze omstandigheden maar ook daarvoor was dat al gaande, nam het percentage vrouwen die zich voor vogels interesseerden duidelijk toe. Ook bij de Landelijke IJsvogeldagen is deze trend zichtbaar. Tabel 1 laat zien dat het totale aantal deelnemers redelijk constant is, maar dat het aandeel vrouwen een stijgende lijn is.

2. Welkom en Opening

Zoals gebruikelijk werd de Landelijke IJsvogeldag ook nu weer geopend door Jelle Harder, de hoofdorganisator. Hij verwelkomde alle aanwezigen in de Theaterzaal en was verheugd weer zo'n grote opkomst te begroeten, allemaal liefhebbers van IJsvogels!

Op een paar powerpointdia's werden de logo's van de sponsors van de IJsvogeldag gepresenteerd en de medewerkers genoemd die deze dag mede mogelijk hebben gemaakt.

Alle deelnemers hadden bij binnenkomst een groen kaartje gekregen. De mededeling dat bij de koffie en thee balie op vertoon van dat kaartje deze dranken steeds gratis konden worden afgehaald vielen in goede aarde.

Extra aantrekkelijk was dat ditzelfde kaartje aan het einde van de dag kon worden ingewisseld voor een leuke en bijzondere verrassing. Een kaartje dat 'goud' waard was.

Na deze opening en informatie stelde Jelle de dagvoorzitter Fien Oost voor. Fien is werkzaam bij het Brabants Landschap als Coördinator Soortenbescherming. Fien zal de sprekers inleiden, de spreektijd bewaken, het stellen van vragen uit de zaal regelen en de sprekers bedanken.

De presentaties konden nu echt beginnen.

Fien Oost

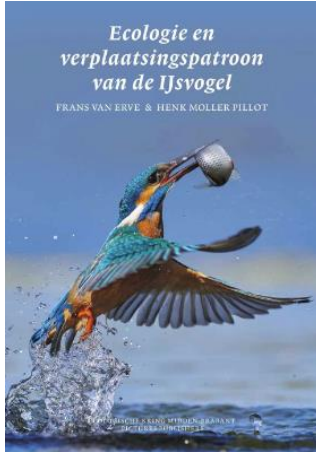

*****

3. Ecologie en verplaatsingspatroon van de IJsvogel

Frans van Erve & Henk Moller Pillot

De titel van de presentatie van Frans en Henk is ook de titel van hun publicatie die in 2021 het levenslicht zag. Als natuuronderzoekers vroegen zij zich af wat het effect op de ijsvogelpopulatie is geweest van de zeer strenge winter in 1962-1963 en de daaropvolgende relatief strenge winter van 1963-1964. De vraag was hoe de ijsvogelpopulatie zich zou weten te herstellen. (*redactie: vóór 1963 was het aantal broedparen in Nederland maximaal circa 250 paar. In 1963 werden slechts 9-14 paren ontdekt en in de periode 1964-1966 10-25 paar broedvogels*). Om antwoord op hun eigen vraag te krijgen begonnen de auteurs aan een veldonderzoek met als resultaat hun boek uit 2021. Door allerlei oorzaken heeft het eindresultaat lang op zich laten wachten, beide Brabanders zijn inmiddels op hoge leeftijd, maar het boek is meer dan de moeite waard geworden. Volgens de onderzoekers is hun boek allereerst geschreven als wetenschappelijke verantwoording van hun onderzoek.

Frans van Erve begint de lezing om een aantal **ecologische aspecten** toe te lichten.

Ons onderzoek hebben wij verricht in grote delen van het zuiden en oosten van Nederland en in de noordelijke delen van de Belgische provincies Antwerpen en Limburg. Het veldwerk daarvoor gebeurde in de periode 1965 t/m 1972 door Frans van Erve, Henk Moller Pillot en Jos Probst.

Er werden zoveel mogelijk broedplaatsen gezocht, waar vervolgens de broedvogels en de nestjongen geringd werden. Zo werden 263 broedgevallen onderzocht en werden meer dan 1.800 IJsvogels geringd. Het onderzoek leverde veel informatie op over de ecologie van de IJsvogel, o.a. over voedsel, nestplaatskeuze, vestiging territorium, reproductie en levensduur.

Het normale patroon is dat mannetjes een territorium bezetten en dat vrouwtjes op zoek gaan naar een partner en een broedplaats. In de regel wordt elk jaar een nieuw paar gevormd: slechts bij uitzondering broedt hetzelfde paar in het volgende jaar weer samen. Wij vonden een groot verschil in broedplaatstrouw tussen mannetjes en vrouwtjes. Onder de IJsvogels die tweemaal of meer op dezelfde locatie broedden bevonden zich tweemaal zoveel mannetjes als vrouwtjes.

Overlevingskansen

Bijna twee derde van de broedvogels is één jaar oud en vogels van één en twee jaar maken samen 90% van de broedpopulatie uit, waarbij mannetjes en vrouwtjes elkaar weinig ontlopen. Onder de vogels die meer dan twee jaar oud zijn bevinden zich tweemaal zoveel mannetjes als vrouwtjes. Slechts enkele IJsvogels worden 4 jaar oud en nog minder 5 jaar. De meeste IJsvogels worden niet ouder dan 2 jaar.

Het gemiddelde terugvangpercentage van broedvogels tijdens de onderzoekjaren bedroeg ongeveer 22%. Het aandeel van teruggevangen vrouwtjes lag in alle onderzoekjaren aanzienlijk lager dan dat

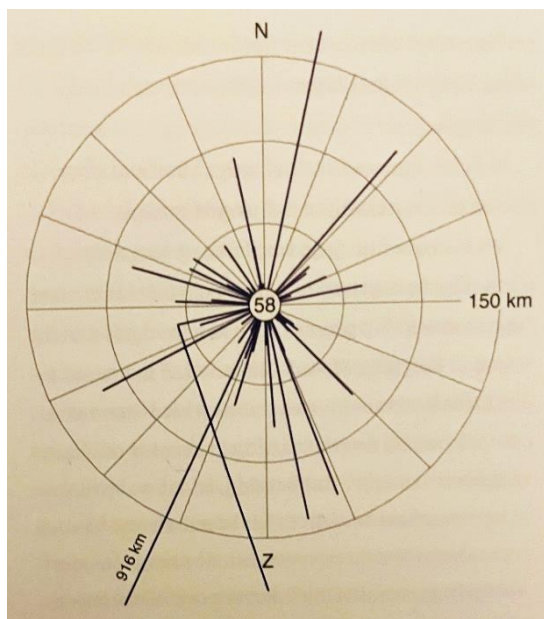
van mannetjes. Al deze gegevens wijzen op aanmerkelijk lagere overlevingskansen voor vrouwtjes na het tweede levensjaar. Hierbij geldt echter de kanttekening dat wij iets minder vrouwtjes vingen dan mannetjes en dat vrouwtjes zich meer en verder verplaatsen waardoor zij buiten ons onderzoekgebied terechtgekomen konden zijn. De jaarlijkse mortaliteit als gevolg van o.a. het weer, verdrinking, verstoring, predatie, gevechten en ziekten werd in de jaren 1970 t/m 1972 vastgesteld op 75-80%.

Henk Moller Pillot vervolgt het verhaal over **verplaatsingen van jonge IJsvogels.**

Omdat veel inspanningen verricht werden om ook buiten de broedtijd IJsvogels te vangen, is ook veel informatie verzameld over verplaatsingen in het najaar, winter en voorjaar.

Zwerfgedrag of trekgedrag?

Op het eerste gezicht verspreiden jonge IJsvogels (in Nederland) zich in de eerste maanden t/m oktober in alle richtingen, zie figuur 1 (dit is figuur 10, op pagina 61 van het boek). Binnen de cirkel staat het aantal jonge IJsvogels (58) dat zich over minder dan 10 km verplaatste in de eerste maanden na het uitvliegen. De lijnen buiten de cirkel (met 58 vogels) betreffen 54 vogels die meer dan 10 kilometer afgelegd hebben. Sommige lijnen vallen over elkaar heen. In totaal dus $58 + 54 = 112$ jonge IJsvogels. In feite zullen natuurlijk veel meer vogels verder weggevlogen zijn, maar niet opgemerkt. Deze figuur geeft immers de teruggemelde + de teruggevangen vogels weer.

Figuur 1. Verplaatsingen van jonge IJsvogels op basis van terugvangsten en meldingen in de eerste maanden (t/m oktober) na het uitvliegen. De plaats van uitvliegen ligt in het middelpunt. Binnen de cirkel staat het aantal jonge IJsvogels dat zich over minder dan 10 km verplaatste.

Het gaat in verreweg de meeste gevallen dus om geringe verplaatsingen en eerder om zwerf- dan om trekgedrag. Wel is een geringe voorkeur voor zuidelijke en westelijke richtingen te zien. Toch zou dit op trekgedrag kunnen wijzen omdat, vanaf de ringplek gerekend, in het broedseizoen relatief, juist weer iets meer vogels aan de noord- en oostkant worden teruggevonden. Opvallend was het gedrag van een jonge IJsvogel die eerst vanaf de nestplaats

23 km naar het westen vloog en daarna in een scherpe hoek 125 km zuidwaarts ging.

Meeste verplaatsingen

De meeste verplaatsingen vinden plaats in de zomer en nazomer, een kleiner aantal in het voorjaar. In het algemeen zijn de afgelegde afstanden niet groot, een deel van de jonge vogels broedt zelfs het jaar daarna op minder dan tien kilometer van de plaats van uitvliegen. Deze IJsvogels hebben hun bestemming om te broeden al snel bereikt. Neemt niet weg dat jonge IJsvogels in hun eerste broedseizoen ook op grotere afstand tot broeden kunnen komen, zoals een IJsvogel die in Solingen (Dld.) op 150 km afstand werd aangetroffen.

Bedenk daarbij dat IJsvogels zomaar 70 km per uur kunnen vliegen en 150 km dus niet ver weg is.

Invloed uitvliegdatum

Uit het onderzoek werd, zoals hiervoor genoemd, duidelijk dat veel jonge IJsvogels al na twee maanden hun plaats van vestiging hebben bereikt, in veel gevallen minder dan 10 km vanaf de geboorteplaats. De vraag kwam op: *“Heeft de uitvliegdatum invloed op de afstand tot het winterverblijf?”* Je zou verwachten dat het geen invloed heeft op het verplaatsingsgedrag. Uit de terugvangsten van jonge IJsvogels tot en met februari bleek echter dat er waarschijnlijk toch verschillen optreden. De onderzoekers vonden sterke aanwijzingen voor de veronderstelling dat later uitgevlogen jongen verder weggaan dan vroeg uitgevlogen soortgenoten. De verklaring kan zijn dat de vroeg uitgevlogen jongen de beste plekjes in de omgeving al hebben bezet (binnen 20 km). Deze jongen vertonen mogelijk ook al territoriumgedrag. Laat uitvliegende jongen zullen dus vaak verder moeten vliegen op zoek naar een leeg plekje (20-50 km). Ook bij andere vogelsoorten zoals Koolmees, Pimpelmees, Ringmus en Huiswaluw is dit gedrag aangetoond.

De IJsvogel als trekvogel

Veel IJsvogels in West-Europa trekken in westelijke of zuidwestelijke richting. Alle door ringonderzoek vastgestelde verplaatsingen over meer dan 150 km van Nederlandse en Belgische broedvogels levert weinig informatie op. Er waren negen verplaatsingen naar het zuidwesten, drie naar het westen tot noordwesten, een naar het noorden en een naar het oosten. Van de vele in Nederland geringde nestjongen en broedvogels is slechts één exemplaar vanuit Frankrijk gemeld. Het aantal in het zuiden van België geringde en uit Frankrijk en Noord-Spanje teruggemelde IJsvogels ligt veel hoger.

In de winter verblijven hier veel exemplaren uit noordelijker en oostelijker streken afkomstig van landen rondom de Oostzee.

De auteurs stelden zichzelf de vraag of het trekgedrag de laatste 50 jaar veranderd kan zijn. Uit het voorgaande is duidelijk dat er slechts zeer beperkte informatie is over wegtrekgedrag. De IJsvogel is in Nederland nog steeds standvogel, veranderingen daarin zijn niet vastgesteld.

Naschrift redactie: De resultaten van het onderzoek zijn nu bekend. Ze zijn gebaseerd op onderzoek van 50 jaar geleden. Het is aan nieuwe ijsvogelonderzoekers om te zien in hoeverre die resultaten nog steeds van toepassing zijn en/of welke veranderingen zijn waar te nemen en wat de gevolgen hiervan zijn.

*****

4. De Biesbosch – Hotspot voor IJsvogels

Aantalsontwikkeling, verspreiding en habitat

Sander Terlouw, *Natuur- en Vogelwacht Biesbosch en medeauteur van de Avifauna van de Biesbosch (2020)*

De Biesbosch is een natuurgebied van grote faam. Ontstaan door een watersnoodramp in de 15^e eeuw (Sint-Elisabethsvloed, 1421) en in de eeuwen daarna (ten dele) ook beschermd door diezelfde grilligheid van het water. Het gebied van gorzen, grienden, rietvelden en polders was namelijk vrijwel ontoegankelijk door bij eb droogvallende kreken. Hier en daar stonden bomen bij een hut voor de griendwerkers. Het was een getijdengebied waarbij het tijverschil wel 2-2,5 meter kon bedragen. De mensen die er een bestaan op probeerden te bouwen hadden het zwaar.

Ontwikkeling van het gebied tussen 1699-1856. Collectie Natuur- en Vogelwacht Biesbosch.

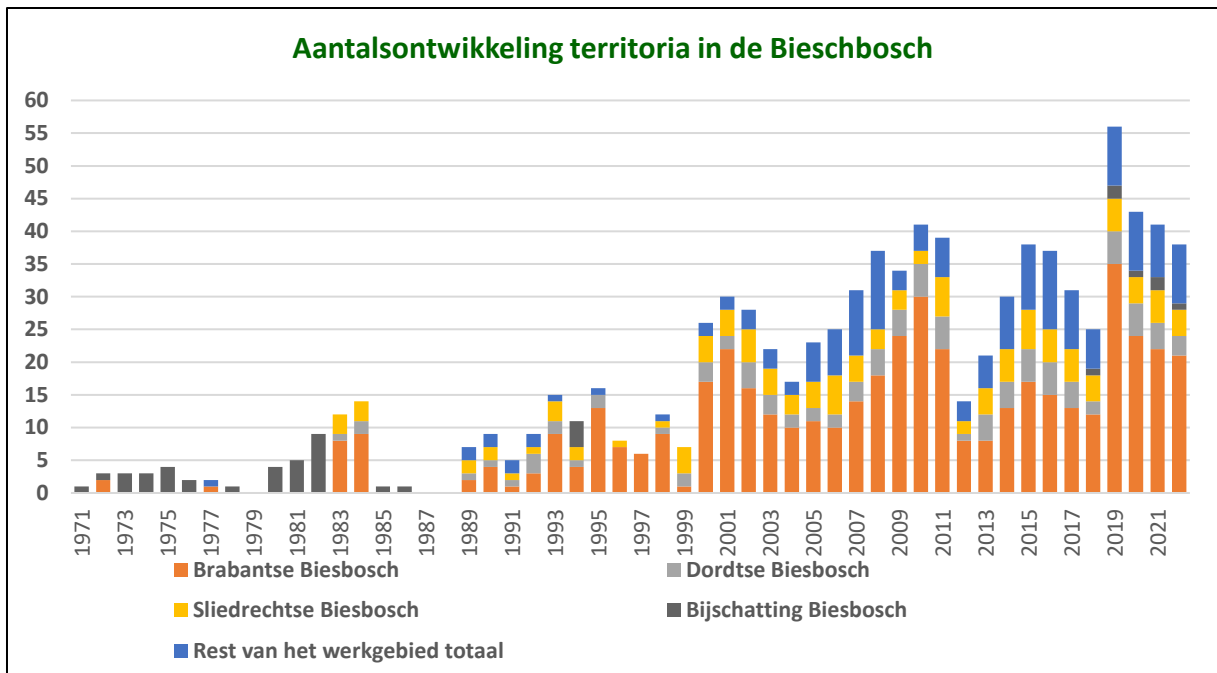

Laag water in de Brabantse Biesbosch, Notarishoek, 15-5-1958. V.l.n.r. Luuk Draaijer, Ben van der Velden en Gerard Ouweneel (Foto Wim Trinks).

Vroeger, voor 1971, was de Biesbosch vrijwel ongeschikt voor IJsvogels om te broeden. Het tweemaal daagse getij zorgde ervoor dat steilwanden ongeschikt waren en omgevallen bomen kwamen niet voor. Slechts een enkele plek, net binnendijs aan de rand van een wiel bijvoorbeeld, was bruikbaar. Al met al was het geen geschikt broedgebied voor IJsvogels. Deze werden er wel af en toe in de directe omgeving gezien. De oudst bekende waarneming was tussen 1865 en 1870, er werden toen bij de vinkenbaan in Dordrecht 3 'Vischmussen' gevangen, een mooie streeknaam uit die tijd.

Deltawerken, de grote verandering

De realisatie van de Deltawerken, met name de Haringvlietdam in december 1970, heeft het gebied enorm veranderd. Het getijde van ruim twee meter viel terug tot circa 20-30 cm waardoor het ook een stuk toegankelijker werd. Voor sommige vogelsoorten betekende dit een verslechtering. Ze verdwenen, zoals de Kwartelkoning en de Grote karekiet. Maar de IJsvogel profiteerde! Van een zeldzame broedvogel groeide de populatie uit van enkele paartjes in de jaren zeventig, naar maximaal 15 in de jaren negentig tot 56 paartjes in piekjaar 2019 (Figuur 1). Het gaat hierbij om 47 paartjes binnen de Natura 2000 grenzen van de Biesbosch. Het werkgebied van de Natuur- en Vogelwacht Biesbosch is iets ruimer en daar broeden nog 9 paar, waarvan 3 paar in de Noordwaard. En daarmee is het gebied al ruim 20 jaar van groot belang voor de Nederlandse populatie, met jaarlijks 2-10% van alle territoria van Nederland. Het Natura 2000 doel voor de Biesbosch is 20 territoria.

Figuur 1. Aantalsontwikkeling territoria IJsvogels in de Biesbosch en directe omgeving. Gegevens Natuur- en Vogelwacht Biesbosch.

De toenemende trend is o.a. het gevolg van meer nestelplekken: grienden moesten zich nog ontwikkelen en omvallen, en zachtere winters, een betere waterkwaliteit en rustgebieden om recreatie te weren (zie verder). De grotere aantallen broedende IJsvogels hebben in de Biesbosch het gevolg dat de paartjes dichter bij elkaar zitten dan bijvoorbeeld langs een kanaal of beek. De veel uitgebreidere mogelijkheden, de vele krekten met wilgen op de oevers om vis te vangen dan bij een kanaal, maken dat mogelijk. De stijgende ontwikkeling van het aantal paar IJsvogels in de Biesbosch komt overeen met de landelijke trend.

Koude winters lijken minder vat op de IJsvogels in de Biesbosch te hebben. Stromend water en mogelijk ook een goed broedsucces en wegtrek in de vorstperiodes spelen daar een rol in. Herstel na een koude winter is dan ook zeer snel. IJsvogels in de stedelijke omgeving van Dordrecht krijgen wel een tik na een strenge winter. Sloten vriezen daar sneller dicht.

Invloed van recreatie

In 1983 waren alle krekten nog vrij toegankelijk. Ook de recreërende mens wist daardoor het gebied te vinden, vooral met bootjes, waar de IJsvogels negatieve effecten van ondervonden. Met name omdat bootjes naast nestgaten gingen liggen of op plekken waar ook een strandje met een steilwandje was. Aanvankelijk waren er weinig natuurlijke nestplekken, reden waarom Kees Bolkenbaas op rustige plekken in 1990 vijf steile kanten maakte en hierin nestgaten voorboorde.

Door de natuurlijke successie van het gebied kwamen er steeds meer grote bomen die op den duur omwaaiden waardoor meer wortelkluiten als broedplek beschikbaar kwamen; ook op afstand van de vaarroutes. Het afsluiten van een aantal krekten leidde ertoe dat de broedomstandigheden voor IJsvogels sterk werden verbeterd. In de loop van de jaren negentig waren de toegangsbeperkingen niet overal meer nodig. Er waren inmiddels steeds meer natuurlijke nestplekken op rustige locaties, vooral in de voormalige grienden. Het aanbieden van kunstmatige nestplaatsen is daarom ook niet meer nodig, in de stedelijke omgeving van Dordrecht wordt dat nog wel gedaan. Maar ook daar

moeten de nesten beschermd worden tegen natuurfotografen en recreanten.

Wortelkruit met nestgaten. Foto Ronald van Jeveren - Collectie Natuur- en Vogelwacht Biesbosch.

Tegenwoordig is een groot deel van het gebied ook goed toegankelijk te voet of met de fiets. Duizenden hectaren aan landbouwgrond zijn weer teruggegeven aan de natuur. IJsvogels profiteren hier nog niet heel erg van. Wel komt in deze natuurontwikkelpolders veel meer jonge vis voor. Mogelijk dat de IJsvogel hiervan profiteert?

Favoriete biotoop

De favoriete biotoop van de IJsvogels zijn toch wel de kleine, rustige kreken die worden omzoomd door wilgenbos. Ideale uitkijkplaatsen voor de jacht. Gebroed wordt er ook bijna uitsluitend in wortelkuiten van omgevallen bomen. Deze wortelkuiten zijn in de regel niet erg dik. De nestgaten die de IJsvogels hierin maken zijn daardoor vaak niet dieper dan 30 cm. Je kunt er de jongen zo zien zitten. Als voorbeeld liet de spreker een video zien waarin drie jongen zichtbaar waren. Steilwanden zijn er nauwelijks, die gaan veelal samen met strandjes en worden dan vaak door recreanten gebruikt, wat leidt tot verstoring van de IJsvogels.

Tot slot noemde Sander nog een paar **opvallende zaken**:

- Opvallend is nog dat bij hoge rivierafvoeren, waardoor veel sediment meekomt, IJsvogels meer in de binnendijkse gebieden gaan foerageren. Waarschijnlijk speelt het doorzicht van het water hier een rol in.
- Sterke toename in aantal waarnemingen vanaf juli t/m begin oktober, daarna vrijwel afwezig, weer toename in maart. In hoeverre is dit trekgedrag?
- Ringmelding: 27 juli 1974 in de Biesbosch geringd, terugmelding op 19 augustus 1974 in Garain-Ramecroix, België nabij de Franse grens.
- Toename van jonge vis in natuurontwikkelpolders, effect op de IJsvogel?

Sander Terlouw in de Biesbosch. De favoriete biotoop van de IJsvogel én van Sander. Foto Leo Apon.

*****

5. Klimaataanpassing bij IJsvogels, van 2 naar 3 broedsels?

Jelle Harder, coördinator IJsvogelwerkgroep Gooi en Vechtstreek

De zeer actieve IJsvogelwerkgroep Gooi en Vechtstreek heeft op circa 80 locaties 125 jaarlijks onderhouden ijsvogelwanden. Sinds 1991 tot en met 2022 werden er jaarlijks een paar nieuwe gerealiseerd. Echter in de periode 2005 t/m 2008 werden niet minder dan 154 wanden gemaakt en van 2014 t/m 2017 nog eens 72 ijsvogelwanden. Een groot deel van die wanden werden om diverse redenen uiteindelijk niet of eenmalig bezet door IJsvogels. Een zeer groot deel is daarom geleidelijk weer afgeschreven.

Vanaf 1995 wordt jaarlijks bijgehouden hoeveel ijsvogelbroedparen er aanwezig zijn in het werkgebied van de IJsvogelwerkgroep. In de praktijk blijken de ijsvogelwanden zeer goed te voldoen, mits ze jaarlijks worden onderhouden. Van het aantal broedparen dat jaarlijks wordt vastgesteld broedt circa 65 % in een van de ijsvogelwanden. Dat is een succesvol percentage!

Voordelen van IJsvogelwanden

Het grote voordeel van al die gemaakte ijsvogelwanden is dat een mogelijke broedplaats goed te controleren is. Dus met zekerheid is vast te stellen of er gebroed wordt. Aanvankelijk was dat ook het belangrijkste doel. Enige tijd later werd ook de waarde gezien van het nagaan of er ook een tweede broedsel kwam. Een derde broedsel had minder de aandacht want volgens de literatuur gebeurde dat 'soms'. Maar gaandeweg werd het monitoren van de ijsvogelwanden uitgebreid van maart tot soms diep in september. Er was dus al langer aandacht om twee broedsels vast te stellen. Niet veel later werd bewust aandacht gegeven aan mogelijke derde broedsels. Was er een tweede broedsel geweest dan is het advies aan de leden van de werkgroep om nog een keer te monitoren om te zien of er ook een derde broedsel aanwezig was.

Derde broedsels

Jaarlijks wordt een overzicht gemaakt van alle vastgestelde broedparen en gevonden territoria.

In 2013 viel het ineens op dat er in verhouding veel derde broedsels waren. Dat dit opviel was niet vreemd omdat, na een stevige winter, er in 2013 maar 11 broedpaartjes werden vastgesteld. De helft (50%) hiervan bleek ook een derde broedsel te hebben gemaakt! Deze informatie leidde er toe dat Jelle Harder, de presentator van dit onderwerp, hier verder onderzoek naar ging doen.

In de literatuur werd slechts eenmaal informatie gevonden over het percentage derde broedsels bij (onze Europese) IJsvogels, dat was 10% (Glutz von Blotzheim, 1980, pag. 757).

Onderzoek van de eigen broedgegevens uit Gooi en Vechtstreek over de jaren 2009 t/m 2011 toonde aan dat het percentage derde broedsels respectievelijk 9%, 13% en 8% was. Gemiddeld precies 10% zoals in de literatuur.

Terugkijkend werd ook duidelijk dat 2012 met 33% het eerste jaar was wat boven de 10% uitkwam. Daarna dus 2013 met 50%. In de periode van 2012 t/m 2022 blijkt nu gemiddeld 50% van de vastgestelde en 100% gevolgde ijsvogelparen een derde broedsel te hebben. Dat is een bijzondere en niet eerder vastgestelde ontwikkeling bij IJsvogels!

De vraag kan gesteld worden, is dit het gevolg van de opwarming van de aarde?

Vierde broedsels

Vierde broedsels in hetzelfde broedseizoen van hetzelfde paartje was nauwelijks of niet bekend in Gooi en Vechtstreek. Het speelde natuurlijk ook geen rol in een tijd waarin IJsvogels in de regio met jaarlijks hooguit 5-10 paar voorkwamen. Een derde broedsel was al een zeldzaamheid, aan een mogelijke vierde werd niet gedacht.

IJsvogels, 4^e broedsels in Gooi en Vechtstreek en Westelijke Eempolder				
Jaar	Gemeente	Aantal wanden	Gebroed in	Bijzonderheden
2015	Kortenhoef	1 w + 1 KW	3 nestgangen	uitvliegen ca. 19 / 24 sept
2016	Naarden	1 w	1 nestgang vrouw nest verlaten	uitvliegen zou 29 okt / 1 nov
2017	Naarden	1 w	3 nestgangen	uitvliegen ca. 19 / 24 sept
2017	Vreeland	1 w	1 nestgang voeren gestopt ca 8 okt	jongen dood uitvliegen zou ca. 9 / 10 okt
2017	Loosdrecht	1 KW	3 nestgangen	uitgevlogen 15 en 16 sept
2019	Kortenhoef	1 KW	2 nestgangen	uitgevlogen op 27 sept
2021	Naarden	1 w	2 nestgangen	uitgevlogen later dan 19 sept
2022	Breukelen	2 w	2 nestgangen	uitgevlogen ca. 16 sept

Tabel 1. Aantal 4^e broedsels in Gooi en Vechtstreek en de Westelijke Eempolder in 2015-2022.

Deze situatie veranderde dus in ieder geval vanaf 2012 nadat de opvallende toename van derde broedsels in de regio werd opgemerkt.

In 2015 werd een eerste vierde broedsel vastgesteld in Kortenhoef. Daarna was er bijna elk jaar wel een vierde broedsel, in 2017 zelfs drie. In totaal nu 8 vierde broedsels. (Tabel 1).

In de Tabel 1 is te zien dat in 2016 (Naarden) en in 2017 (Vreeland) de IJsvogels gebruik maakten van één ijsvogelwand en alle vier de broedsels plaatsvonden in dezelfde nestgang. Een hele broedcyclus bij IJsvogels met eieren leggen, broeden en jongen verzorgen duurt circa 53 dagen. Tussendoor moet het nest wat schoon gemaakt worden en de jongen nog 2-4 dagen voeden na uitvliegen.

Bij de andere vierde broedsels is te zien dat er gebruik is gemaakt van 2 of 3 verschillende nestgangen, vaak in twee ijsvogelwanden. Bij deze 'werkwijze' van de IJsvogels vindt er 'overlap'

plaats. Terwijl de jongen van het eerste broedsel nog 7-10 dagen in het nest zitten, zit het vrouwtje alweer op eieren in de andere nestgang. De man voedt dan de jongen in de eerste nestgang. Op die manier is er sprake van tijdwinst wat erg gunstig is aan het einde van het broedseizoen. Dat is zichtbaar in de rechter kolom van Tabel 1. Bij het gebruik van meer nestgangen lukte het in alle gevallen dat dit succesvol verliep. Bij het gebruik van steeds dezelfde nestgang mislukte het vierde broedsel. Het advies is daarom, indien mogelijk, op wat afstand een tweede ijsvogelwand te maken. De kans op een vierde, maar ook derde, broedsel is daarmee een stuk groter. Wees ook meer attent op vierde broedsels!

Aanpassingen

De klimaatverandering met als gevolg meer zachte winters, zorgt er niet alleen voor dat er minder IJsvogels doodgaan dan wanneer al het water bevroren is. Na een zachte winter is ook het oppervlaktewater minder koud en eerder opgewarmd. Kleine visjes zullen eerder boven in het water aanwezig zijn wat gunstig is voor net geboren IJsvogels. Er zijn aanwijzingen dat IJsvogels vroeger in het jaar al eieren kunnen hebben. Normaal is dat vanaf circa half maart tot half april. Twee voorbeelden laten zien dat het ook eerder kan:

- 2015 Twente : 1^e ei moet gelegd zijn op 17 februari, aantal broedsels onbekend.
- 2017 Naarden : 1^e ei moet gelegd zijn op 17 februari, 4 broedsels.

Vroegste eerste eilegdata uit Zwitserland: 3 maart en 12 maart. Uit Duitsland 10 maart.

Als de constatering is dat o.a. door de opwarming van het klimaat er ook steeds meer IJsvogels in Nederland broeden kan dat gevolgen hebben op de grootte van een ijsvogelterritorium. Een gebruikelijke gedachte is dat ijsvogelpaartjes toch wel 500-1000 meter van elkaar af hun territorium hebben.

Figuur 1. IJsvogels, 5 paar, tegelijk met jongen over een lengte van 710 meter.

Inmiddels zijn er diverse voorbeelden dat op geschikte nestlocaties met voldoende goed viswater, paartjes dicht bij elkaar kunnen nestelen. In de regio Gooi en Vechtstreek zijn afstanden gemeten van 30 en 100 meter. Een bijzondere situatie deed zich voor in natuur- en recreatiegebied Houtrak in 2015. Aan een kanaal met hoge kale oevers bevonden zich over een afstand van 710 meter 5 verschillende ijsvogelnesten waarin op hetzelfde moment nestjongen zaten! (Figuur 1).

Samenvatting

- Het is aannemelijk dat door de klimaatopwarming IJsvogels overschakelen van twee broedsels naar drie broedsels in een seizoen. Dit lijkt de norm te worden.
- De betere omstandigheden geven IJsvogels meer kans op een vierde broedsel.
- De betere omstandigheden geven IJsvogels gelegenheid eerder met broeden te beginnen.
- De betere omstandigheden zorgen voor meer broedparen in de regio en in Nederland.
- Bij meer broedparen in een geschikt gebied laat zien dat de territoria kleiner van omvang kunnen worden.
- Door de toename van meer broedsels slagen IJsvogels erin na een strenge winter de stand sneller te herstellen.

Al deze ontwikkelingen zijn aanleiding om het langjarige onderzoek voort te blijven zetten.

Heeft u aanvullende informatie of informatie over de derde broedsels in Europa?

Stuur uw bericht naar: jelleharder@hetnet.nl

Literatuur

- Glutz von Botheid, U.N., K.M. Bauer, 1980. Handbuch der Vögel Mitteleuropas, Band 9, pag. 757, Aula Verlag.

*****

Lunchpauze en Verloting

In de pauze was er uiteraard gelegenheid om wat te eten en te drinken.

Voor de koffie en thee hadden alle deelnemers het groene kaartje gekregen. Bij vertoon hiervan werd in het restaurant gratis koffie of thee geschonken.

Maar voordat het zover was werd er eerst nog een verloting gehouden.

Alle deelnemers stonden op een genummerde lijst. Uit een tasje werd een lootje gehaald met een corresponderend nummer. De gelukkigen mochten naar het podium komen. Uiteindelijk waren dat 10 personen die nog niet wisten wat ze dan wel gewonnen hadden. De spanning steeg toen iedereen van Jelle een kartonnen koker kreeg.

Gezamenlijk werden de kokers geopend, zou er een poster in zitten?

Maar...., tot ieders verbazing kwam een stevige, grote rode paraplu tevoorschijn. Aan de binnenkant bleek een prachtige IJsvogel te staan.

De paraplu's waren geschonken door de Nationale Postcode Loterij.

Verloting in de Lunchpauze

6. De vroegst bekende vogelaar van Brabant

Jeroen Bosch en zijn fascinatie voor mooie vogels, uitkomend bij de IJsvogel!

Thijs Caspers, tot voor kort redacteur natuurmagazine 'Brabants Landschap'

De vraag van de organisatie van de vierde Landelijke IJsvogeldag aan het Brabants Landschap was om vanuit hun gelederen ook een presentatie te doen. Er kwam een verrassend voorstel naar voren: een presentatie door Thijs Caspers over het meest bekende schilderij van Jeroen Bosch, genaamd 'De Tuin der Lusten'. Op dit bijzondere drieluik is op het middenpaneel een groot aantal vogels geschilderd, waaronder een IJsvogel.

Het 'optreden' van Thijs, want zo zou je zijn verhaal in woord en gebaar het beste kunnen noemen deed sommige mensen de vraag stellen: "Heb je een cabaretier ingehuurd?" Deze opmerking kan misschien niet geheel ontkennend worden beantwoord, gezien de vele lachsalvo's die zouden volgen tijdens het verhaal van Thijs.

Het gloedvolle betoog dat volgde over Jeroen Bosch en zijn Tuin der Lusten voltrok zich grotendeels in een snel tempo, zo snel dat het niet mogelijk was hier een goed verslag van te maken. De redactie heeft dit probleem opgelost door delen uit een reeds gepubliceerd essay van Thijs Caspers over te nemen en hier en daar aan te vullen met zelf gemaakte notities en een geluidsopname.

(Zie essay: <http://www.cubra.nl/brabantslandschap/vogelsjeroenbosch.htm>)

Een onafhankelijk persoon

Jeroen Bosch leefde van 1450-1516. Hij werd geboren als Jheronymus van Aken. Hij vestigde zich in 's-Hertogenbosch, waar hij bijna zijn hele leven woonde en werkte, vanaf dat moment noemde hij zich Bosch. In 1481 trouwde hij met Aleid van den Meervenne. Via dit huwelijk werd Bosch zeer welgesteld. Als financieel onafhankelijk man hoefde hij niet te schilderen voor zijn levensonderhoud. Dat wil zeggen: hij was niet afhankelijk van opdrachten. Hij kon dus schilderen wat hij maar wilde en hier ligt de verklaring voor zijn geheel eigen stijl.

Bosch moet je lezen

Jeroen Bosch is als schilder een overgangsfiguur van de Late Middeleeuwen naar de Renaissance en zeker een van de meest intrigerende schilders van zijn tijd. Hij schiep een hoogst origineel en wonderlijk oeuvre. Zijn angstaanjagende duivels en gedrochten, al dan niet gefantaseerd, zijn satire en vooral zijn symbolentaal blijven ons aanspreken. Veel van wat op zijn doeken is afgebeeld blijft

door een mysterieuze waas omhuld.

Bosch' schilderijen zijn niet alleen om naar te kijken, maar vooral om te lezen, 'beeld-lezen' wel te verstaan. Er zit allerlei beeldtaal in waar zijn tijdgenoten mee vertrouwd waren, wij niet meer, in de verste verten niet.

Bij kunstenaars en (kunst)historici, bij taalkundigen en psychologen, en vooral bij een breed publiek leeft een grote belangstelling voor de duistere, fantastische dan wel realistische

voorstellingen van meester Jeroen Bosch. Hij had grote interesse voor de levende taal. Daaraan ontleende hij spreekwoorden, gezegden, woordspelingen en symbolische betekenissen. Hij vertrouwde ze vervolgens toe aan het doek.

De Tuin der Lusten

Bosch werd al snel populair bij de adel aan en rond het Nederlandse-Bourgondische-Spaanse hof. Daar waren héle hoge pieten onder. De wereldlijke - en wereldse! - heren kochten de Bosschen voor particulier gebruik. Dat wil zeggen: ze hingen bij hen thuis. Zo konden ze er, vóór het slapen gaan bijvoorbeeld, nog eens van genieten. Engelbrecht II, of anders zijn neefje Hendrik III, heren van zowel Nassau als Breda, gaf misschien al in 1480 of 1490 opdracht voor de spectaculaire *'Tuin der Lusten'*, Bosch' meesterwerk. Dat meesterwerk bestond uit een drieluik.

Het linker paneel toont het aardse paradijs met Adam en Eva, het rechterpaneel de bestraffing van de zondaren in de hel. Het tussenliggende middenpaneel toont een minnekozende massa naakte

mensen in een parkachtige landschap. Naar dit middenstuk is het hele schilderij de Tuin der Lusten genoemd. Wordt hier nu het paradijs of een poel des verderfs uitgebeeld? Wat zien we op het middenpaneel? In een weids landschap zijn, zover het oog reikt, mooie, naakte jonge mensen bezig met allerlei 'spelletjes': ze praten, zingen, dansen, springen, raken elkaar aan, eten reusachtige vruchten en omarmen dieren en planten. Het gaat om vrouwen en mannen in de kracht van hun leven, blank en zwart doorheen, ouderen en kinderen ontbreken. In het midden baden vrouwen in een ronde vijver en tonen zich in verleidelijke poses aan een horde mannen, die in een woeste rit op de meest uiteenlopende dieren - kamelen, paarden, beren, eenhoorns en andere fabeldieren - het water omcirkelen. De rijdieren verbeelden de dierlijke aard van de mens: de mannen leiden hun dieren niet maar wórdten door hen rondgevoerd. Ze worden als het ware door hun lagere impulsen zelf meegesleurd. De vrouwen in het midden houden de mannen eromheen in hun ban, zij zijn het centrum van de macht, de erotische macht. Op het schilderij is eigenlijk alles pais en vree, voor die tijd ongekend.

Parallellen en metaforen

In zijn presentatie trekt Thijs zo nu en dan parallellen en noemt metaforen tussen de afbeeldingen op het schilderij en onze tegenwoordige tijd. "Zo zijn de mannen op het middenpaneel, rijdend op allerlei dieren, onderdeel van hun dierlijke lusten, ze willen opvallen bij de meiden, je ziet dat nu op ieder schoolplein". Thijs: "Die meiden, bloedmooi, weten dat de jongens zich uitsloven, zoals met hun brommertjes om bij die meiden in de smaak te vallen. Die mannen op het schilderij worden in hun fantasie op een gegeven moment dat dier, net als een jongen op een opgevoerde brommer, die wordt zelf die opgevoerde brommer".

Opnieuw Thijs: "Het zijn geen jagers maar verzamelaars. Het enige wat ze eten is fruit, aangereikt door..., vogels! Veel vruchten zoals bijvoorbeeld aardbeien stonden vroeger symbool voor vrouwelijke lichaamsdelen, de vrouwelijke rondingen. Wij hangen een vetbol op voor vogels, maar hier is het omgekeerd, de vogels bieden fruit aan de mensen aan". Een andere omkering: "Wij trekken mensenkleden bij dieren aan, bij Jeroen Bosch trekken mensen hun kleden uit".

Maken bonte vogels het bont?

Halverhoogte het middenpaneel, aan de linkerkant, treffen we een fameus rijtje vogels aan, in een innig samenzijn met de dolgelukkige en dolverliefde mensen. Van links naar rechts zijn te

onderscheiden: hop, **IJsvogel**, groene specht, roodborst, putter, wilde eend, bosuil, lepelaar, kleine zilverreiger en ooievaar, meer naar rechts op dit middenpaneel vinden we nog gaai en koolmees. Vooral de bonte stoet helemaal links - de vijf eerstgenoemde vogels - springt in het oog. Voor een beetje vogelaar, die gespind is op deze soorten, springen ze bijna het doek uit. Kwamen in Bosch' tijd zulke prachtige vogels voor in Brabant? Ja, wel degelijk, sterker nog, ze zitten er nog. De meeste Nederlandse vogels vallen op door hun onopvallendheid, door grauweheid en schutkleur. De vogels die Bosch hier afbeeldt zijn daarentegen bijzonder kleurig en fleurig en soms opvallend door hun flinke kuif en forse snavel. Je kijkt er niet zomaar naast! Ze lijken zo weggestapt uit een exotisch paradijs maar behoren wel degelijk tot onze eigen wilde avifauna. Van de andere kant staan ze symbool voor een hele rits van ondeugden. Wat dat betreft komen ze er niet genadig vanaf.

Vogels als lieden van laag allooi

Vervolgens vertelde de spreker hoe er in de tijd van Jeroen Bosch gedacht werd over vogels. Dat was eigenlijk in negatieve zin, bijvoorbeeld als de vogel of het nest erg stonk. Er waren zeer veel negatieve persoonsaanduidingen die op 'vogel' eindigden, bijvoorbeeld gladde vogel, kale vogel, lokvogel, ongeluksvogel, spekvogel, spijvogel, vindevogel.

Bij meer soortgerichte vogelnamen noemde Thijs als voorbeeld de vink. Door samenstelling of voorvoeging van een adjectief ontstond een heel leger van minder vleierende, zeg maar 'ongunstige', woorden: blinde vink (welbespraakt iemand), distelvink (vrolijk iemand), gatvink (scheldwoord), goudvink (rijkaard), kale vink (een berooid iemand), rietvink (iemand met een piepstem), roervink (oproer kraaier).

De hop komt er, als mooiste en bontste vogel, bij Bosch het ongenadigst van af. In de Middeleeuwen kende men het spreekwoord dat is een *'quaet vogel die sijns selfs nest untreynt'* en in de

zeventiende eeuw een *'vuyl-voghel ist, die daer bekackt zijn eyghen nist'*. De quaet vogel, vuyl vogel of onnut vogel – onnut is Zuid-Nederlands voor morsig of vuil - werd doorgaans afgebeeld met een kuif. En dan had de hop naast een lange kuif ook nog eens een lange snavel én een lange staart, in de ogen van Bosch en zijn tijdgenoten natuurlijk de kampioen der viezeriken. Overigens hield de hop zich lang op in steden waar het flink stonk. Die biotoopvoorkeur heeft de hop heel lang gehouden.

Spreker Thijs noemde op deze manier nog andere vogelsoorten als de putter, eenden (speciaal de krakeend), lepelaar, de uil, Vlaamse gaai, steenuil, kerkuil, ooievaar en roerdomp. Allemaal vogels die Bosch ook schilderde en op het drieluik te vinden zijn.

Totaal staan er op de Tuin der Lusten 17 vogelsoorten. Deze kwamen in de tijd van Jeroen Bosch rond 1500 dus ook voor. Jeroen Bosch moet bovendien een goed waarnemer zijn geweest dat blijkt uit de vele kloppende details in de geschilderde vogels.

In oude spreekwoordenboeken is de betekenis van de voor ons nu vreemde vogelnamen en persoonsaanduidingen nog na te gaan. Nog maar een gering aantal van de ongunstige vogelsamenstellingen behoort tot het moderne Nederlands. Verheugend is dat er in de moderne tijd enkele positieve vogel-aanduidingen bij zijn gekomen. De hippietijd uit de jaren zestig bijvoorbeeld leverde ons hippe vogel, mooie vogel, paradijsvogel en te gekke vogel. We zijn echt met andere ogen naar vogels gaan kijken dan in Bosch' tijd. Vogels zijn van langsnavelige viezeriken, driftkickers, zuiplappen en onbetrouwbare sujetten opgeklommen tot het niveau van gevleugelde vrienden, aldus Thijs.

Thijs was druk aan het vertellen toen de dagvoorzitter mededeelde: *"Nog 5 minuten!"*

Het betoog was boeiend maar er was nog weinig over een IJsvogel aan de orde geweest. Reactie van Thijs: *"Ik moet op een gegeven moment bij de IJsvogel uitkomen, lukt wel"*. Na snel wat afbeeldingen langs te gaan was hij daar dan eindelijk, de IJsvogel. Het was een foto van IJsvogels uit het standaardwerk van de ornitholoog J. G. Keulemans (1873), deel 2, *'Onze vogels in huis en tuin'*. Voor Thijs is dit de mooiste afbeelding van IJsvogels die hij ooit gezien heeft.

*****

7. Het gebruik van Nestkaarten voor IJsvogelonderzoek

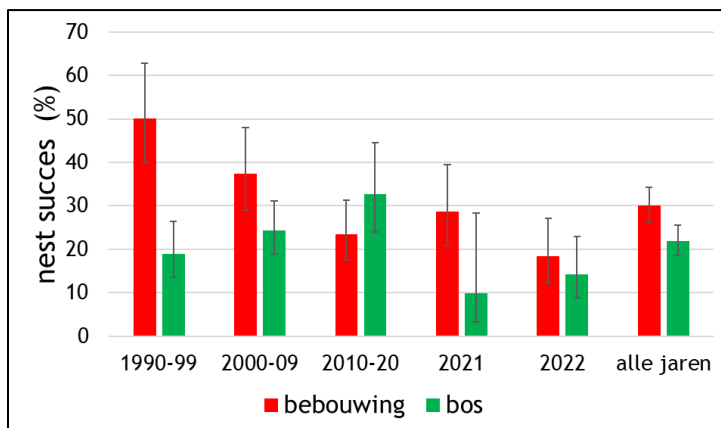
Bernice Goffin, meetnetcoördinator Meetnet Nestkaarten, Sovon Vogelonderzoek Nederland

Veel onderzoek aan vogels wordt door vrijwilligers gedaan. Ook nestonderzoek, echter niet iedereen noteert de gegevens daarvan op dezelfde manier. Gegevens gaan ook gemakkelijk verloren. Op verschillende plaatsen in Nederland worden al ijsvogelnesten gecontroleerd. Bijvoorbeeld om vast te stellen of er een broedgeval is, of om jongen te ringen. Uit deze nestcontroles zijn echter ook zeer waardevolle gegevens over de reproductie van de IJsvogel te halen die ons meer kunnen vertellen over de broedprestaties van de IJsvogel op regionaal of landelijk niveau.

Waarom nestkaarten gebruiken?

Meetnet Nestkaarten van Sovon Vogelonderzoek Nederland monitort de broedprestaties van Nederlandse broedvogels. Het doel van deze monitoring is onder andere om trends van vogelsoorten te kunnen verklaren, eventuele problemen voor een soort te signaleren en de effecten van grootschalige processen als klimaatverandering te volgen. Inmiddels is door de trendgegevens duidelijk zichtbaar dat de gemiddelde eilegdatum van zangvogels over de laatste 30 jaar met circa 8 dagen vervroegd is. Dat kan grote gevolgen hebben voor de beschikbaarheid van voedsel, met name insecten voor jonge vogels in een nest.

Voorbeelden van twee soorten waar al veel gegevens van beschikbaar zijn, zijn de Koolmees en de Merel. Bij de koolmees is het begin van de leg inmiddels circa 10 dagen eerder in het jaar. Uit de nestkaarten over de merel is de dalende trend zichtbaar in het stedelijk gebied en in sommige bosgebieden (Figuur 1). Er is daarbij sprake van een dalend nestsucces. De oorzaken zijn niet duidelijk.

Figuur 1. Dalende trends bij de merel (bron: Sovon Vogelonderzoek Nederland).

Gegevens die worden ingevoerd bij het meetnet worden in een veilige database opgeslagen en bewaard, en de gestroomlijnde invoer van het meetnet verzekert dat alle ingevoerde nestgegevens eenvoudig met elkaar vergeleken kunnen worden. De aanwezige nestlocaties in de databank zijn niet openbaar beschikbaar. Ze zijn alleen in te zien door de waarnemer. Sovon levert geen nestlocaties aan derden, tenzij dat expliciet wordt afgesproken met een werkgroep (bijvoorbeeld Steenuilen).

Voorkom verstoring

Van groot belang is natuurlijk om verstoring van de nestplek en de vogels zo veel mogelijk te voorkomen, advies:

- Houd ieder bezoek zo kort mogelijk
- Ga niet bij slecht weer
- Voorkom schade aan de nestwand en omgeving
- Ga niet naar een broedplek als andere mensen dat ook kunnen zien; wacht dan even

Bedenk verder dat het zoeken van nesten in principe verboden is, tenzij je in het bezit bent van een:

- Registratiebewijs Sovon, of een
- Ringmachtiging

Voor de invoer van je gegevens heb je een account bij Sovon nodig.

Invoer van nestkaarten

Gegevens kunnen tegenwoordig op verschillende manieren in het meetnet worden ingevoerd. Een eenvoudige manier waarmee nestgegevens direct in het veld kunnen worden ingevoerd op de smartphone, is de Android app AviNest.

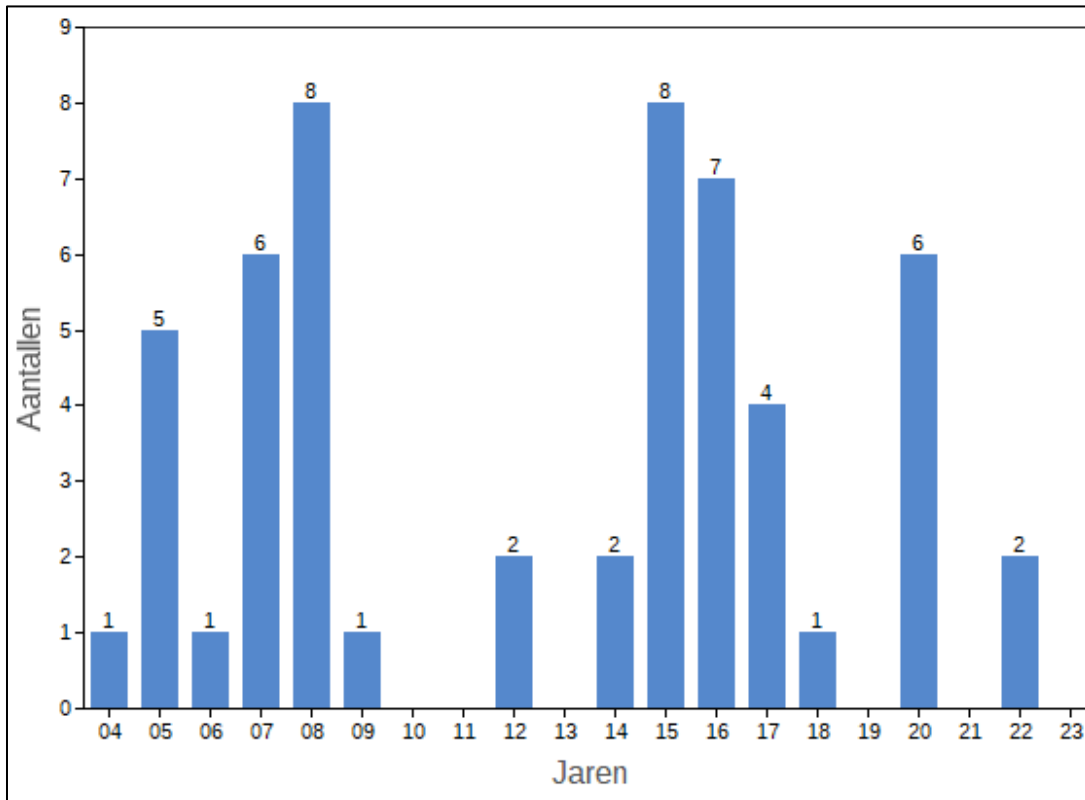
Bij gebrek aan een smartphone of voorkeur voor een eenvoudigere of juist geavanceerdere invoer zijn er ook andere invoeropties mogelijk: alles komt uiteindelijk binnen dezelfde database terecht en wordt gebruikt voor verdere analyses. Op de Sovon site kun je de Handleiding nestonderzoek downloaden: <https://sovon.nl/tellen/telprojecten/nestkaarten>

IJsvogel, nog weinig nestkaarten

Van de IJsvogel zijn er, ondanks het vele onderzoek dat naar de soort wordt gedaan, nog maar weinig nestkaarten beschikbaar. Met meer nestkaarten van deze soort kunnen we de reproductie van de IJsvogel op landelijk (of eventueel regionaal) niveau beter volgen en verzamelde gegevens duurzaam opslaan voor het nageslacht (Figuur 2).

Bernice riep iedereen op: probeer ook een nestkaart in te vullen, die informatie is erg waardevol.

Figuur 2. Overzicht aantal ijsvogelnestkaarten per jaar voor 2004 t/m 2022.

Totaal zijn er 54 nestkaarten in de databank (bron: Sovon Vogelonderzoek Nederland).

Aanwijzingen nestlocatie

Om te weten of er ergens IJsvogels broeden kun je op verschillende aanwijzingen letten. Denk aan de aanwezigheid van adulte IJsvogels of voedselvluchten die richting de nestlocatie gaan.

Bezette nestlocaties zijn o.a. te herkennen aan:

- Graafsporen
- Geen spinnenwebben voor of in de nestgang
- Poepsporen in de nestgang, soms er uitkomend (zie foto)
- Braakbalresten in de nestgang
- Sterke ammoniakgeur van braakbalresten en poep

*Nestgang IJsvogel
(foto Albert de Jong).*

Monitoring, gebruik zaklamp

In de praktijk kan het onderzoeken van nestholtes bij IJsvogels uitdagend zijn, maar er zijn bij veel nesten zeker mogelijkheden met bijvoorbeeld een zaklamp. Doe de lamp op 50 cm afstand van de nestgang al aan en kom langzaam dichterbij. Zie je een adult op het nest zitten, lamp uit en loop rustig weg. Geen adult, kijk goed of je jongen of eieren ziet. Ga er maar vanuit dat je in de meeste gevallen bijna nooit alle jongen kunt zien. Bij de eieren is dat nog moeilijker. Gebruik van een endoscoop is ook een mogelijkheid. Hierbij moet je eerst ervaring opdoen in lege nesten. Houd er rekening mee dat niet alle endoscopen geschikt zijn.

*Eieren IJsvogel
(foto Jelle Harder).*

Om een ijsvogelnest goed te volgen is het wenselijk om eens in de 10-14 dagen de nestholte te inspecteren. Doe dat zowel in de eifase als in de jongenfase. Als nestcontroles met deze frequentie worden uitgevoerd en de bezoeken kort blijven wordt verstoring voorkomen terwijl er een schat aan kennis beschikbaar komt. Door de leeftijd van nestjongen in te schatten kunnen we terugrekenen wanneer het eerste ei (ongeveer) gelegd is. Bij de leeftijd schatten let je o.a. op hoe ver de veren van de vleugels uit zijn. Door de klimaatveranderingen blijken veel vogels eerder met broeden te beginnen. Bij IJsvogels zijn er aanwijzingen dat het daarbij ook speelt. Houd er ook terdege rekening mee dat een derde broedsel steeds vaker voorkomt en zelfs een vierde broedsel!

Inschatten leeftijd ijsvogeljongen

- Sovon Handleiding nestonderzoek
- Referentiefoto's op site www.ijsvogels.nl

Ten slotte is het ook van groot belang om een nacontrole uit te voeren bij de nestholte om na te gaan of het nest al of niet succesvol was (jongen uitgevlogen, verlaten eieren, dode jongen, predatie van het nest) en te controleren of er een vervolgletsel volgt.

Eenmaal thuis kun je ook aan de slag met je eigen nestkaartgegevens. De website biedt verschillende mogelijkheden om legdata en broedsucces van jouw eigen nesten uit te rekenen. Ook Sovon doet regelmatig analyses van nestkaartgegevens en doet hier bijvoorbeeld verslag van op de website en in broedvogelrapporten, mits er genoeg gegevens van een soort aanwezig zijn om betrouwbare analyses uit te voeren. Voor de IJsvogel is dit momenteel nog niet het geval, maar wat niet is kan nog komen! Elk gevolgd nest is van groot belang om onze kennis te verbreden van deze bijzondere soort.

*****

8. Aanleg Ijsvogelbroedwand, hoe pak je dat aan?

Jelle Harder, coördinator Ijsvogelwerkgroep Gooi en Vechtstreek

Een ijsvogelwand maken. Waar en hoe? Welk onderhoud is wanneer nodig? Wat wil je monitoren en wanneer? Hoe verwerk je de informatie tot een overzichtelijk en betrouwbaar geheel?

Doel van de presentatie is een uitleg van de opeenvolgende handelingen, die nodig zijn om het landelijk ijsvogelonderzoek en de bescherming van de populatie te versterken.

Aandachtspunten zijn:

1. Aanleg ijsvogelwanden, het afsteken van oevers.
2. Aanleg kunstwanden.
3. Onderhoud in januari/februari, eventueel in juni/juli.
4. Monitoring, begin mei, begin juli, eind augustus/begin september.
5. Verwerking monitoringsgegevens met gebruik van de Sovon broedcode, het gebruik van standaardformulieren (Excel van Ijsvogelwerkgroep Gooi en Vechtstreek).
6. Communicatie met de leden van de werkgroep, informatie aan de pers, publiceer niet de precieze plek van een broedvogellocatie.

Jelle Harder stelde de vraag: *“Wat zijn de goede plekken voor ijsvogelwanden?”*

Als voorbeeld werd een kaart getoond met mogelijkheden in het Naardermeer.

Het gaat om praktische tips en aanwijzingen: Overleg met de terreineigenaar als je een goede locatie weet. Kies de twee beste plekken uit. Ga met de terreineigenaar ter plekke kijken. Is de oever hoog genoeg? Minimaal 50 centimeter boven de waterspiegel. Zijn er problemen met vossen, marters, ratten? Zorg voor goed basisgereedschap, eventueel een waadpak, een eventueel zelfgemaakte grondboor, die gemakkelijk is te hanteren in het veld. Geen standaard grondboor, die te lang en te onhandig is.

Gebruik een snoeischaar om vegetatie te verwijderen, zorg ervoor dat het water tot aan de wand

komt, houd rekening met stijgende waterniveaus om de hoogte te bepalen, waar je voorgeboorde gaten wilt maken. Boor de gang licht omhoog (doorsnede 6 cm, 30 cm diep, licht omhoog 10-20 graden), zodat poep van de jonge vogels niet in het nest komt. Stamp opgebrachte grond goed aan.

De vogels zullen dergelijke voorgeboorde gaten gemakkelijk gebruiken als beginpunt om zelf de gang te verlengen en gereed te maken voor het broeden.

Je kunt een kunstwand maken. Maak de wand niet te groot (125 cm breed, 100 cm hoog). Stamp de grond steeds tussentijds aan. Vergeet niet ook via de gaten de grond aan te stampen. Boor een nestgang voor.

Vorboren nestgang.

Tips voor onderhoud

Onderhoud is van belang in januari/februari. Schrap en knip bij het onderhoud vegetatie, mos, grassen, kruiden voorzichtig weg. Trek vegetatie niet weg. Dat veroorzaakt schade. Zorg dat de wand verticaal blijft.

Haal riet en lisdode onder water weg, bijvoorbeeld lossteken met schop of schoffel.

In juni/juli. Zie ook hiervoor, maar altijd, knip vegetatie rondom de nestingang over een breedte van minimaal 30 cm weg.

De nestgangen niet jaarlijks met grond opvullen. IJsvogels gebruiken juist deze gangen door ze jaarlijks zelf op te knappen.

Monitoren

Monitor begin mei, vervolgens begin juli en voor een mogelijk derde broedsel eind augustus/begin september. Gebruik bij het monitoren een zaklantaarn, doe die op 50 cm afstand aan, kijk in de nestgang en kom dichtbij met de lamp. Zie je een adult, de oudervogel zit op de kale jongen of eieren, lamp uit en loop rustig weg. Geen adult, kijk goed of je jongen ziet.

Tussen de achtste en de tiende dag gaan de ogen open. Op de 26ste dag vliegen ze uit. Het blijft heel lastig om te bepalen, hoe oud de jongen op het nest zijn. Je kunt verkeerde inschattingen maken.

Bij het monitoren zie je de eieren meestal niet. Bij kleine jongen zijn soms alleen de kopjes te zien. IJsvogels zitten tegen elkaar aan als in een carrousselletje. De ogen zijn dicht, onbevederd, naakt. De temperatuur in de nestkamer moet wat gelijkmatig zijn.

Uitgevlogen jongen te herkennen aan

- Doffe borstveren met hierop soms een donkere band
- Een nog korte snavel
- Grijsbruine pootjes (na circa 3 maanden zijn deze rood net als bij een adult)

Een bewoond nest te herkennen aan

- Een in- of uitvliegende IJsvogel
- Geen spinnenwebben in de nestingang
- Graafsporen (nestgang ziet er vers uit, soms zand onder nestingang te zien)
- Slijtage van de nestingang, ovaal tot rechthoekig
- Uitwerpselen zichtbaar op de nestwand, in nestgang
- Resten van eischalen in, onder of nabij de nestingang
- In de nestingang zijn resten te zien van vis (schubben, graten)
- Uit de nestingang komt een ammoniakgeur (braakballen, poep), te ruiken vlak bij de nestingang om dit zeker te stellen
- Bij twijfel, ga observeren als er jongen moeten zijn (half mei, half juli, eind aug)

Tips voor monitoring

- Noteer alle data van je bezoeken
- Adult gezien? Eieren? Jongen, aantal? Leeftijd jongen? Poep in nestgang?
- Verstoring? Predatie? Waterstand?
- Situatie wand? Begroeiing verwijderd?
- Zijn er vossen, marters, ratten geweest?
- De kwaliteit van de wand is belangrijk. Haal begroeiing aan de wand weg

Verwerking monitorgegevens

- Wat doe je met je gegevens?
- Wat stuur je naar je eigen werkgroep?
- Wat komt in het werkgroepsblad?
- Stuur je resultaten naar Sovon
- Wees zeer terughoudend met fotografen toelaten bij een nestplek

Tips verwerking gegevens

- Noteer vooral wat je met zekerheid ziet
- Vul een eigen standaardformulier in, bij voorbeeld zoals van IJsvogelwerkgroep Gooi en Vechtstreek. Vermeld daarop het aantal broedsels en de Sovon broedcode
- Vul een (digitale) nestkaart van Sovon in
- Is er een provinciaal coördinator ijsvogelonderzoek? Houd contact

Tips voor communicatie

- De ijsvogelwerkgroep legt veilige broedplekken aan
- Houd de leden van de werkgroep en andere betrokken regelmatig op de hoogte van resultaten
- Bouw een netwerk op dat waarnemingen doorgeeft: burgers, roeiers, boswachters, terreineigenaren, rattenbestrijders
- Houd jaarlijks een bijeenkomst voor de werkgroep waarbij ook mensen van het netwerk worden uitgenodigd. Presenteer daar de resultaten en bijzonderheden
- Maak gebruik van de pers, de krant moet altijd gevuld worden
- Voorkom dat de precieze plek van een toegankelijke en onbeveiligde broedlocatie wordt gepubliceerd
- Werk vanuit een ijsvogelwerkgroep: de deuren gaan voor je open. Als je minimaal met zijn tweeën bent, richt een ijsvogelwerkgroep op

NB: nadere informatie over de 'Ijsvogelhandleiding' en DVD 'Broedwanden maken voor Ijsvogels', vind je hier: [Publicaties \(Ijsvogel DVD\) \(vwggooi.nl\)](http://vwggooi.nl)

*****

9. Bij een IJsvogelwand op Landgoed Trompenburgh

Jos Ketelaar, Natuur- en tuinfotografie

De afgelopen drie jaar heb ik fotografisch de ijsvogelwand en de vogels op foto en video vastgelegd, met natuurlijk de IJsvogels erbij. In 2022 heeft het paartje twee keer gebroed en heb ik hoofdzakelijk het tweede broedsel gevolgd. Het jaar ervoor is het misgegaan, er was hevige concurrentie. De IJsvogels hebben zo gevochten dat er zelfs een dode bij is gevallen. In 2020 hebben ze drie keer gebroed, het was een bijzonder jaar. Aan het eind van het derde broedsel is toen een van de volwassen IJsvogels gepakt door een sperwer en de andere bijna, daar was ik getuige van. Die ene ouder heeft het broedsel alleen afgemaakt maar het verenkleed zag er nadien ook niet meer uit van de grote inspanning.

Het fotograferen en filmen doe ik vanuit mijn schuiltentje op ongeveer 7 meter vanaf de ijsvogelwand. In het donker ga ik dan al naar mijn tentje. Gedurende het broedseizoen heb je ene keer te maken met zonneschijn, een andere keer met regen of zelfs onweer. Het opkomende licht in de vroege ochtend met mist of mistflarden en daarin een IJsvogel zien is heel bijzonder. Om de sfeer van de omgeving toe te voegen aan mijn foto's en video's maak ik 's morgens vroeg ook geluidsopnamen van de omgeving. Zo ontstaat een bijzondere natuurbeleving die is samengesteld uit totaal 43.000 foto's en videomateriaal.

Observeren

Als je dagen zit te turen in de schuiltent komt er van alles voorbij. Een meerkoet gaat broeden, een ringslang zwemt langs, een jonge zanglijster komt aanvliegen. Er ging ook een winterkoninkje broeden in een van de nestgaten van de IJsvogelwand. Dat zie je vaker bij ijsvogelwanden, de nestgaten blijken mooie holletjes te zijn als nestplek. Dat heb ik aardig kunnen volgen.

Observerend vanuit de schuiltent is zo van alles te zien, vooral de nestbouw van de winterkoning die 3 of 4 jongen kreeg, waarvan er bijna één uit het nest viel. De jonge winterkoninkjes zouden later op dezelfde ochtend uitvliegen als de IJsvogels.

Op een dag zag ik dat het ijsvogelmannetje onrustig met de vleugels zat te trillen, hij had een vis in de snavel. De oorzaak van dat paniekerige gedrag was de plotselinge aanwezigheid van een vreemde IJsvogel. Deze droeg een ring en was daarom herkenbaar als indringer. Op een ander moment was er een vreemde jonge geringde IJsvogel nabij de nestwand.

Een opname van het, uitspugen van een braakbal is opgenomen met 30 opnamen per seconde waardoor je goed kan zien wat er gebeurt bij deze actie.

Ook het poetsen van een IJsvogel is van zo dichtbij boeiend om te zien.

Uitvliegen

Na ruim 40 jaar natuurfotografie ben ik niet meer snel zenuwachtig, maar toen plotseling de jonge IJsvogels, vroeg in de ochtend uitvlogen, was dat anders. Het ging zo snel, je ziet het niet aankomen,

althans ik niet. En weer een en nog weer een, tot ik na zeven jongen dacht dit is het, maar nee. Een uur later kwam er zelfs nòg een jong uit de nestgang. Dat bleek een scharminkel en heeft bij de nestwand uren zitten piepen. Een jong kwam bij het uitvliegen in het water terecht. Nu moet ik het water in om die te redden, dacht ik. Maar even later vloog het jong vanuit het water omhoog en ging op een tak zitten!

De eerste zeven jongen vlogen na ongeveer 1,5 uur al weg bij de ijsvogelwand. De ouders lokken ze weg, ze mogen met hun gepiep niet de aandacht op de nestplek vestigen. Predatoren hebben dat snel in de gaten. Maar wat heb ik genoten van het ijsvogelpaartje, vooral toen er eenmaal jongen waren en de ouders voortdurend visjes aanvoerden!

Fotograferen, maar niet verstoren

Nestfotografie is bij natuurfotografen vaak uit den boze maar als je de juiste maatregelen neemt hoeft het geen verstoring te geven. Gebruik een schuiltent, ga er heen voordat de vogels actief zijn en verlaat de tent als je weet dat vogels dat niet zien. Besef en accepteer ook dat je wel eens iets niet kunt fotograferen om verstoring te voorkomen!

Overigens, als ik aan het fotograferen en filmen was, was ik soms zo aan het genieten dat ik vergat de camera aan te zetten en dacht, dit is een top stukje film maar dan blijkt daarna dat je niets hebt opgenomen.... Maar ik had wel genoten en daar gaat het om.

*****

10. Afsluiting van de dag

Op deze vierde Landelijke IJsvogeldag waren weer veel nieuwe mensen aanwezig. Maar ook deelnemers die al eerder een keer de dag bijwoonden. Ook nu leverde dat weer de nodige uitwisseling van informatie en herkenning op. Dat is mooi om vast te stellen.

Het was ook dit keer weer gelukt om presentaties te houden over ijsvogelonderzoeken die in de provincie zijn gedaan waar de Landelijke IJsvogeldag plaats vindt. Daarnaast zijn er altijd enkele andere onderwerpen die aan bod komen. De afsluiting met prachtige ijsvogelfoto's was succesvol. De inhoud van de presentaties zal voor menigeen verrassend en leerzaam geweest zijn.

Aan het einde van een dag vol met enthousiaste sprekers en deelnemers is het een goede gewoonte om iedereen te bedanken:

- **Sponsors:** veel dank aan Vogelbescherming Nederland, Sovon Vogelonderzoek Nederland, Nationale Postcode Loterij, Natuurmuseum Brabant, IJsvogelwerkgroep Gooi en Vechtstreek en in het bijzonder het Brabants Landschap.
- **Sprekers:** dank aan de voortreffelijke sprekers Frans en Henk, Sander, Jelle, Thijs, Bernice en Jos.
- **Vrijwilligers:** een zeer gemeend woord van dank is gericht aan de vrijwilligers die voor de organisatie op de dag zelf actief waren: Fien, Linda, Bert, Fred, Anja en Jelle.
- **Deelnemers:** zonder jullie was er geen Landelijke IJsvogeldag, dank voor jullie belangstelling!

Vier van de acht sprekers: Jos Ketelaar, Jelle Harder, Sander Terlouw en Frans van Erve.

Vrijwilligers van de dag: Fred van Duin, Linda de Haas, Fien Oost, Bert van den Brink en Anja Schuitema.

Vervolgens ontvingen de sprekers en vrijwilligers van Fien en Jelle als dank een draagtasje met inhoud van Vogelbescherming.

Tenslotte was er voor alle aanwezigen nog een speciale verrassing. Bij inlevering van het groene kaartje kreeg iedereen een mooi porseleinen bekertje met daarop een IJsvogel. Dit gebaar viel in zeer goede aarde.

*****

BIJLAGE

Waarom is de IJsvogel voor jou een bijzondere vogel?

Op het aanmeldingsformulier van de vierde Landelijke IJsvogeldag werd de deelnemers gevraagd waarom voor hen persoonlijk de IJsvogel een bijzondere vogel is?

Een groot aantal mensen (63%) heeft daarover hun mening gegeven. Hieronder een weergave van deze reacties.

1	Ad den Toom	Ik reis de wereld rond om zoveel mogelijk soorten IJsvogels waar te nemen.
2	Albert-Jan Post	Zijn prachtige vertoning en een meester in het vangen van visjes.
3	Alex van Iersel	Snelheid, kleur, duikvermogen, boeiende broedcyclus, kortom altijd fantastisch om te spotten.
4	Anja Schuitema	Prachtig vogeltje met bijzondere levensstijl.
5	Ankie Schmidt	Het is een prachtige vogel die bij het Stadspark broedt, vlak bij mijn huis.
6	Anne Marie van der Louw	Zijn/haar kleur en vooral ook zijn/haar 'torpedo snelheid' !!
7	Anny Kelders	Interessant gedrag en mooie kleuren.
8	Arjen Pijfers	Persoonlijke en fotogenieke fascinatie.
9	Bernice Goffin	Het horen/zien van een IJsvogel is elke keer weer een aangename verrassing voor mij. De mooie kleuren en het leuke gedrag vervelen nooit.
10	Bert van de Haar	Gewoon mooi, bijna tropische kleurenpracht.
11	Carla van Dijk	Het is een fantastische verschijning en een vogel met een bijzondere manier van voedsel vergaren.
12	Caroline Wirtz	De mooiste vogel die we hebben in ons land.
13	Corné van Oosterhout	Ik fotografeer en onderzoek de IJsvogel al ruim 25 jaar.
14	Eric Akkermans	Van kinds af aan al in geïnteresseerd, voor mij de mooiste vogel.
15	Fred Schulein	Komt regelmatig in mijn tuin voor.
16	Fred van Duin	Mooi van kleur en bijzondere levensstijl.
17	Gerard van Balen Blanken	Interesse in het gedrag van de IJsvogel.

18	Hans van den Berg	Prachtige kleurrijke vogel die in ons gebied voorkomt en waar we extra nestgelegenheid voor willen creëren d.m.v. wanden.
19	Harry van 't Veld	De hele levensstijl van deze vogel is zeer bijzonder. Een prachtige vogel om te zien.
20	Henk Moller Pilot	Vanwege ons ringonderzoek.
21	Hetty Bosman	Ik zie hem regelmatig tijdens mijn dagelijkse zwemmen 's ochtends. Hij blijft zitten als je naar hem toe zwemt.
22	Ingrid Donga	Ik kom ze in de omgeving geregeld tegen. Ben geïnteresseerd in hoe ik deze soort beter zou kunnen ondersteunen d.m.v. kennis op te doen.
23	Ingrid van Hoogstraten	Al tien jaren een ijsvogelwand. Twee jaren met succes gebroed 2017 en 2018.
24	Ingrid van Tiggelen	Exotisch uiterlijk.
25	Jac Sweegers	Moeilijk waarneembaar.
26	Jan Koot	Ik woonde vroeger aan "De IJsvogel", sinds die tijd spaar ik alles van IJsvogels en volg ik alles wat met IJsvogels te maken heeft.
27	Jan Pieter de Boer	Ik vind het zo'n verrekt interessant beestje krijg er geen genoeg van !!
28	Jannie de Leeuw	O.a. vanwege zijn symboliek en vanwege zijn schoonheid.
29	Jelle Harder	De mooiste vogel van Nederland!
30	Jeroen van der Klaauw	Prachtige vogel welke ik vroeger alleen als blauwe streep zag, maar nu vaak rustig kan zien.
31	Jos Bruns	Ik mag mij gelukkig prijzen omdat ik IJsvogels vaak gezien heb, zelfs in eigen tuin.
32	Karen Dijkman	Prachtig qua uiterlijk en qua terugkomst na een strenge winter.
33	Karin Sanders	Ik ben gefascineerd door hoe het vogeltje leeft en overleefd.
34	Kevin Zeelen	Het is de mooiste, meest kleurrijke vogel die we kennen in Nederland.
35	Marina den Ouden	Omdat hij me aan het werk houdt.
36	Mark Baaijens	Geniet van de IJsvogels in de Biesbosch.
37	Marli Kahmann	Vanwege zijn/haar uiterlijk en gedrag. Altijd een cadeautje als je er een tegenkomt.

38	Mirjam de Vroomen	Misschien omdat hij uniek is en heel mooi. Zulke mooie blauw/turquoise kleuren, zulk divers gedrag, vliegt zowel boven als onder water als een speer, met zijn onmiskenbare hoge geluiden, die je pas leert kennen door heel veel te observeren en fotograferen. Kortom wij houden van IJsvogels!!
39	Peer Busink	Prachtige verschijning, geeft een bijzondere dimensie aan het landschap.
40	Peter van den Akker	Het is ons beekjuweel.
41	Piet van Hoogstraten	Omdat wij een ijsvogelwand hebben waar deze zich al meerdere jaren heeft laten zien.
42	Quiniver Tuinder	Omdat ze hebben geleerd om bij het vissen rekening te houden met de breking van het licht.
43	Rien Kelders	Interessant gedrag en mooie kleuren.
44	Rinie Schuurman	Zeldzaam, kleur, leefwijze.
45	Robert Roode	Meest mooie interessante vogel van Nederland.
46	Roland Koper	Geliefd foto-object vanwege z'n kleur, gedrag en specifieke locaties.
47	Ruud Lutterlof	Deel van mijn werk.
48	Sander Terlouw	Daarmee begon bij mij de liefde voor vogels en natuur!
49	Sanne van der Ouderaa	Ik leg wanden voor de IJsvogels aan.
50	Sylvia Tuinder	Heel lang al vanwege het feit dat hij door de omgeving flitst, indicator is voor een kleurrijke natuurrijke oever, schoon water en visrijke omgeving en omdat hij prachtige kleuren heeft!
51	Talita van Hartskamp	Door zijn prachtige kleur.
52	Tjeerd Ploeg	Omdat deze vogel weinig voorkomt, bescherming nodig heeft en gewoon een hele mooie vogel is om te bekijken en meer over te weten.
53	Tom Heijnen	Jeugdliefde.
54	Wim Baas	Kleuren, niet algemeen; kleur, leefwijze en voorkomen.
55	Wim Staal	Mooi foto object.
56	Yvette van Eekelen	Ja, dat blauw hè.

*****